

Lesbeschrijving *Doel*

- ❖ De leerlingen kunnen in eigen woorden weergeven wat bedoeld wordt met het begrip 'de crisis';
- ❖ De leerlingen kennen de belangrijkste gebeurtenissen en personen uit de crisistijd.

Aantal lessen 5**Lesonderdelen** *Vertelling*

1. NSB in de Jordaan
2. Jodenhaat in Berlijn

Leestekst

Keizer Wilhelm II vlucht naar Nederland

LeerlingenboekNa de oorlog
De crisisjaren (1929-1940)**Verwerking****Repetitie****Vertelling 1** **NSB IN DE JORDAAN**

'Dag allemaal', groet Sjon, terwijl hij als laatste het bomvolle kamertje binnenstapt. 'Vader, heeft u het al gehoord?' Vragend kijkt vader zijn oudste zoon aan. 'De werklozensteun wordt verminderd. U krijgt in 't vervolg minder geld.' 'Wat zeg je?' schrikt moeder, die net de pan met dampende aardappels op tafel zet. 'Minder steun! Dat kan niet. Ik weet nú al niet hoe ik jullie aan het eten en in de kleren moet houden. 't Is toch zeker niet waar?' Sjon knikt en kijkt de kring rond. Het wordt heel stil aan tafel. Iedereen weet het: 't Is armoe, het kán niet minder. 'Laten we eerst beginnen', zegt vader.

Na het gebed vervolgt Sjon: 'Toch echt waar.' Hij fronst even zijn wenkbrauwen. 'De opzichter heeft het ons in de schafttijd voorgelezen uit de krant. Er gaat zo'n tien procent van af.' 'Wanneer gaat het in?' vraagt vader. 'Vandaag al!' Een zucht. Verslagen kijken vader en moeder elkaar aan. 'Dan houden we elf gulden in de week over, moeder', zegt vader. 'Het kan niet!' Wanhopig klinkt moeders stem. Driftig boent ze langs haar ogen.

'Smerige snertregering!' Hein valt uit. 'Zélf roken de heren dikke sigaren en ons laten ze doodgaan van de honger.' 'Stil', beveelt vader. 'Zulke praat wil ik hier niet horen. Er is een betere plaats waar we onze zorgen kunnen vertellen.' Toon kijkt zijn oudste broer aan. 'Dan ga ik toch ook werken!' 'Jij', lacht Hein schamper, 'een jochie van twaalf!' 'Kijk 's' zegt Sjon tegen Toon, 'je bedoelt het goed hoor, maar dat helpt niks. Als jij gaat verdienen, krijgt vader nóg minder geld van de regering.' Toon kijkt zijn broer niet-begrijpend aan. Sjon legt het hem precies uit. 'Kijk, vader krijgt elf gulden

7. De tijd van koningin Wilhelmina-Interbellum

van de regering en een beetje kinderbijslag. Maar ik verdien zeven gulden bij de Werkverschaffing, waar ik bomen plant. En Trees krijgt...hoeveel verdien je, Trees?' 'Drie en halve gulden', antwoordt Trees, 'ik werk bij een hele goeie mevrouw; de meesten krijgen minder.' 'Goed, dat is samen tien en een half. Nou, die tien en half haalt de regering van vaders geld af. Dus vader krijgt elke week elf gulden min tien en een half, da's twee kwartje. En als jij nu ook nog gaat verdienen, krijgt vader helemaal niets meer.' Even is het stil. Dan beginnen Toons ogen te gloeien. 'Wat gemeen!' barst hij los. 'Vader, dan moeten u, Hein en Nelis elke dag naar het stempellokaal voor twee kwartjes in de week?' Vader knikt. 'Ja, je moet elke dag naar het lokaal om een stempeltje te laten zetten op je werklozenkaart. Die stempel betekent: Ik ben werkloos. Ik krijg steun van de regering. En je werkloze broers moeten ook mee met hun kaart.'

'Dooreten!' beveelt moeder. Toon hoort het niet. 'Wat gemeen! Wat gemeen! Vader, als ik u was, dan ging ik niet... voor twee kwartjes.' 'Jawel jongen, moeder kan die vijftig cent niet missen', zegt vader. Hein mompelt bitter: 't Is een smeetroep tegenwoordig. Die regering van ons...' Vader maakt er meteen een eind aan. 'Geen oproerpraatjes hier. We zijn allemaal gezond. Twee van ons hebben werk en wie weet vinden Hein en Nelis binnenkort een mooi baantje. Moeder, het hoofd omhoog. God kan helpen!'

Na het Bijbellezen en bidden trekt Sjon Hein en Nelis het gangetje in. Ze smoezen even. Hein steekt z'n hoofd om de hoek van de deur. 'We maken even een ommetje!' Buiten legt Sjon het verder uit. 'Vanavond houdt de NSB hier in de buurt vergadering. We gaan d'r met de hele troep naar toe. Doris de Hondt neemt een kleine verrassing mee.' Sjon grinnikt. 'Wat zit erin?' wil Nelis weten. 'O, een paar muizen om mee te helpen met de feestvreugde.'

Druk pratend lopen de jongens in de richting van de Marnixstraat. 'Zal wel druk worden', zegt Sjon, 'maar hier in Amsterdam willen we niks met die Hitlervriendjes te maken hebben.' 'Hoe heet die leider van ze ook al weer?' wil Hein weten. 'Mussert. Anton Adriaan Mussert.' 'Maar die man wil wel zorgen dat iedereen werk krijgt.' 'Ach, man, da's allemaal kletspraat', onderbreek Sjon hem. 'Hij wil net zo'n baas als Hitler in Duitsland is worden. En dan jaagt hij straks onze koningin weg.'

Op de hoek van de Goedbloemstraat staan Sjons vrienden te wachten. 'Hèhè, kom je nog een keer? We staan hier wortel te schieten. We motte wel een plekkie achterin de zaal hebben. Dorus heeft ze bij zich!' Dorus tikt op zijn broekzakken. 'Prima jongens! En tuk op een NSB-broekspijp.'

Voor het verenigingsgebouw staan twee WA-mannen wijdbeens naast de deuropening. Ze dragen een zwart WA-uniform, zwarte laarzen, een riem schuin over de schouders. Op hun mouw is een rood-zwarte driehoek genaaid, met in gouden letters NSB erop geborduurd. 'Zo mannen, ook belangstelling voor de grote leider Mussert?' vraagt de linkse aan de jongens. Ze grinniken een beetje. 'Och ja', zegt Hein, 'ik ben werkeloos. En ik heb gehoord dat Mussert aan iedereen werk belooft.' 'Gelijk heb je, als onze partij de verkiezingen wint, krijgt iedereen werk.'

De zaal is nog lang niet vol. De jongens zoeken achterin een plekje. Voor het podium staat een rij WA-mannen, roerloos, met de benen gespreid. Achter het podium hangt een groot portret van de leider. 'Wat een miezerig mannetje', vindt Nelis. 'Kijk, hoe sullig tie kijkt!' Langzamerhand druppelt de zaal vol.

Precies om acht uur begint het feest. Een jonge man blaast de reveille. Van achteren zwaaien de deuren open en twee mannen marcheren naar binnen. Ze hebben de rechterarm schuin naar voren, kijken naar links en recht en groeten: 'Houzee, kameraden!'

Een heleboel bezoekers krabbelen haastig overeind en strekken ook hun rechterarm. Van alle kanten klinkt het: 'Houzee! Houzee!' De voorste is een klein bollig mannetje. Hij doet wel flink, maar 't lijkt niks. Z'n korte beentjes in de zwarte laarzen gaan fier omhoog en omlaag. Z'n buikje hangt over de stoere, brede riem. Naast Mussert, de leider, loopt Van Geelkerken. Hij ziet er heel wat flinker uit! 'Houzee', fluistert Dorus, 'wat een rare groet. Ze zijn niet goed snik!' 'Zijn ze ook niet. Zeg het maar tegen ze.'

De twee mannen nemen plaats op het podium, terwijl een groep WA-mannen daverend naar binnen marcheert. Ze gaan op het podium achter de grote leiders staan. Hun gezichten staan bars en onbeweeglijk. Mussert gaat staan, rommelt wat in zijn papieren, kucht een keer en kijkt op. 'Geachte vrienden, kameraden! Ahum...' 'Hij heb een aap in zijn keel', fluister Dorus naar een Jordaner voor hem. 'Heb je geen droppie?' De leider gaat verder: 'Het gaat niet goed met ons Nederland. Ik wil vanavond spreken over onze winkeliers, de werkeloosheid, de zware belastingen, ons armetierige leger en ...' 'Meer maar niet' grinnikt Dorus tegen Sjon, 'anders krijgen we buikpijn.' Al prattend haalt Dorus één van de doosjes uit zijn broekzak en schuift het dekseltje weg. 'Wacht effe, Knabbel, ik moet Knibbel nog pakken.' Achter de brede rug van zijn voorganger, haalt Dorus het andere doosje tevoorschijn. Behoedzaam zet hij de doosjes op de grond en trekt de dekseltjes helemaal weg. De muizen weten even niet wat ze moeten doen. Dan rennen ze weg. Een vrolijke grijns trekt er op het gezicht van de jongens.

'Ksst! Ksst! Pak ze!' roept Dorus, dwars door de toespraak van de Leider heen. 'Bijt ze in de kuiten! Hup, Knibbel! Zet 'm op Knabbel!' Verschrikt kijken de mensen op. De WA-mannen rekken hun halzen. Wie praat daar! Nota bene! De leider is aan het woord! 'Een muis! Een muis!' gilt Hein met een hoge meisjesstem. 'Waar?!' roepen de jongens. 'Pak 'm!' Alles loopt in de war. Met de mooie toespraak is het gebeurd. Vrouwen en meisjes klimmen op hun stoel. Angstig wijzen ze. 'Daar! Daar gaat tie!' Woedend springen de WA-mannen van het podium. Met ruw geweld dringen ze de voorste mensen opzij. Ze zullen die jongens! Wat denken ze wel?

Er breekt een compleet gevecht uit. Sjon heeft een stoel gegrepen, zwaait hem door de lucht en slaat toe. Een kreet van pijn klinkt. De zwartgeklede mannen tieren! Ze slaan, schoppen wie ze maar raken kunnen. Maar de Jordaanse jongens geven geen krimp. Elke klap komt met rente terug. Vrouwen gillen, mannen schelden. De leider zit versteend op zijn stoel, spierwit. 'Verschrikkelijk, verschrikkelijk!'

Als de drie jongens laat in de avond thuiskomen, heeft Sjon een tand uit zijn mond, Hein een kanjer van een blauw oog. Nelis zijn blouse is kapotgescheurd. Het scheelt ze niets. Mussert weet nu, dat hij in Amsterdam niets heeft te zoeken! 'Weg met Mussert! Leve de koningin!'

Bron

Naar: M. Kanis, *Oproer in de Jordaan*, Utrecht: Uitgeverij De Banier 1991, pag. 21-28.

Gespreksvragen

1. Wat vindt Toon zo gemeen?
  - *Vader moet voor twee kwartjes iedere dag naar het stempellokaal voor de steun.*
2. Wat belooft de NSB-leider Mussert aan alle Nederlanders? Hoe denkt hij dat voor elkaar te krijgen?
3. Wat zal vaders' en moeders' reactie zijn als de jongens thuiskomen?

7. De tijd van koningin Wilhelmina-Interbellum

4. Wat zou de Heere van deze actie vinden?

Vertelling 2 JODENHAAT IN BERLIJN

Wolf zit in de kamer en luistert naar de radio. Voor de zoveelste keer schreeuwt Hitler een toespraak de ether in. 'Weg met het verdrag van Versailles, Joden en zigeuners zijn Untermenschen, weg met de communisten en vakbonden, weg met de...,' 'Weg met Hitler,' bromt Wolf en zet de radio uit. Wat kraamt die vent er een onzin uit.

Even later probeert hij het nog een keer, driftig draait hij aan de knop, Hij wil muziek, geen dom geschreeuw. Welke zender hij ook probeert, alleen Adolf Hitler is te horen. Met een zucht zet hij het toestel uit en gaat op de rand van zijn bed zitten. Hij kijkt op de klok. Nog een halfuur, dan moet hij naar vioolles. Voor die tijd kan hij zijn stukken nog net een keer doorspelen. Wolf staat op en loopt naar de hoek van zijn kamer. Daar staat zijn schitterende viool, gekregen op zijn Bar Mitswa. Het is een kostbaar instrument, speciaal gemaakt in Roemenië. Wolf geniet iedere keer van de jaloerse blikken van zijn medestudenten. Zelfs Hinsler, zijn muziekleraar, laat af en toe merken dat hij het een bijzonder instrument vindt. Wolf laat de strijkstok langs de snaren glijden, draait wat aan de stemknoppen en gaat spelen. Er zijn maar weinig dingen die hij liever doet dan muziek maken. Het liefst op de piano of op zijn viool. Tijdens het oefenen maakt hij een paar foutjes. Wolf grinnikt en zegt tegen zichzelf: 'Je bent zenuwachtig, jochie. Hinsler heeft nieuw talent voor het Berliner orkest nodig, Vandaag hoor je het: word je het wel of word je het niet?'

Met de viool op zijn rug stampst hij even later de trap af, Te laat beseft hij dat zijn vader daar een hekel aan heeft. Het kantoor van zijn vader zit precies onder de trap. Zijn vader staat hem al op te wachten. 'Vader, ik heb er even niet aan gedacht', roept Wolf. De wenkbrauwen van zijn vader schieten omhoog, hij wil wat zeggen, maar loopt dan hoofdschuddend zijn kantoor weer in. Wolf loopt stevig door, hoe eerder hij bij het concertgebouw is, hoe sneller hij weet of hij in het orkest mee mag spelen. Hij slaat rechtsaf de Geisbergstrasse in. Aan de overkant van de weg staan drie jongens. Wolf kent ze, tuig uit de buurt. Altijd uit op narigheid. Het laatste wat Wolf op dit moment wil, is ruzie. De drie denken er anders over. 'Hé, Joodje, jengel eens wat voor ons op dat ding!' Met een ruk staat Wolf stil en kijkt het drietal woest aan, Ineens denkt hij aan zijn vioolles, snel draait hij zich om en loopt door. Als hij de volgende keer meer tijd heeft, zal hij hén eens laten jengelen. 'Hé, stinkjood, waar is je mooie petje?' Wolf kookt van woede. Die jongens raken een gevoelige plek: zijn keppeltje. Hinsler wil hem alleen lesgeven als hij zijn keppeltje thuislaat. Ze schelden door. Over zijn keppeltje, zijn besnijdenis, over alles wat met zijn Jood-zijn te maken heeft.

Opeens houdt het schelden op. Ze voeren iets in hun schild, Wolf kijkt over zijn schouder. De langste van de drie houdt iets in zijn hand. Een katapult! Wolf duikt in elkaar. Met een klap hoort Wolf achter hem een ruit sneuvelen. Onmiddellijk maken zijn belagers zich uit de voeten. Hij draait zich om en kijkt hen na, Toch eens aan Hans vragen of hij hem wil helpen die lui een lesje te leren. Achter Wolf gaat een deur open. Een man kijkt woedend om zich heen. Hij ziet Wolf staan en vraagt: 'Wie deed dat? Weet jij er meer van? 'Ze schoten op mij: 'Op jou? Waarmee? En wie schoot er op jou en waarom?' 'Met een katapult, drie jongens uit de buurt. Omdat ik Jood ben.' 'Zo, dus jij bent een Jood?' De man neemt hem van top tot teen op. 'Ja, het zou kunnen. Onze Adolf Hitler heeft in zijn boek *Mein Kampf* keurig omschreven hoe een Jood eruitziet.' O nee, denkt Wolf, begint hij nu ook al? De man gaat onverstoorbaar verder: 'Alleen

mensen met blond haar en blauwe ogen zijn echte mensen, Übermensen. Het Arische ras. De rest is afval, Untermenschen.' De man grinnikt. Wolf kan er niet om lachen en loopt weg. Hij moet naar vioolles. 'Ho, ho, wacht even, niet zo heetgebakerd. Ik ben nog niet klaar met m'n rassenleer', roept de man hem terug! 'Weet je wat zo raar is? Onze Adolf lijkt helemaal niet zo Arisch. Zeker ook een Untermensch.' Wolf kijkt de man verbaasd aan. De man ziet Wolf kijken en lachte 'Ja knul, ik ben ook een Jood. Dat kun je wel zien, hè? Kom even binnen, dan kunnen we nader kennismaken.' 'Nee, ik kan niet. Over tien minuten moet ik in het concertgebouw zijn, voor mijn vioolles,' Verbaasd kijkt de man hem aan. 'Het concertgebouw? Van wie krijg jij daar les?' 'Van Hinsler.' Wolf kijkt er trots bij. Iemand die een beetje verstand van klassieke muziek heeft, kent Hinsler. 'Van Hinsler? De dirigent van het Berliner-orkest. Ben jij zo goed?' 'Blijkbaar.' 'Hoe oud ben je eigenlijk?' 'Vijftien, bijna zestien.' 'Ik loop een eindje met je mee. Een eindje verderop in de Geisbergstrasse zit een schilder, vraag ik gelijk of die een nieuwe ruit wil zetten. Wil je wel geloven dat ik me naar schrok? Zit je rustig aan je bureau, vliegt er opeens een steen door je ruit. Wacht, ik pak even m'n jas.'

De man kletst er lustig op los wanneer ze even later op weg zijn. 'Wij Joden gaan een rare tijd tegemoet, jongen. Hitler weet het leuk te brengen. Hoe heet je eigenlijk?' 'Wolf Schellenberg,' 'Van handelskantoor Schellenberg?' Wolf knikt. Ze passeren de schilder. 'Moet u niet naar de schilder?' vraagt Wolf. 'Ach welnee, dat kan zo ook nog wel.' De man schijnt Wolfs gezelschap op prijs te stellen en praat over Hitler, Goebbels en de nazi's.

'Weetje,' begint de man een mop, 'Goebbels zat een keer te vissen in een riviertje aan de Nederlandse grens. Aan de overkant zat een Nederlander. De Nederlander ving behoorlijk wat, Goebbels ving niets. 'Hé!' schreeuwde Goebbels opeens, 'blijf eens aan je eigen kant, je vangt hier alle vissen weg!' 'Neem me niet kwalijk,' antwoordde de Nederlander, 'maar weet je wat, ik gooi alle Duitse vissen wel naar u.' Elke keer als de Nederlander een vis ving, bekeek hij hem en gooide hem of naar Goebbels, of liet hem in zijn eigen net glijden. Na een paar vissen riep Goebbels: 'Hé, neem je me in de maling? Hoe weet je nou of het een Duitse of een Nederlandse vis is?' 'Wel', antwoordde de Nederlander, 'alle Duitse vissen hebben een grote bek!'

Wolf vindt het prachtig, die moet hij zeker aan zijn vader vertellen als hij thuis komt. Inmiddels zijn ze bij het concertgebouw aangekomen. 'Kijk, zegt de man, 'het concertgebouw van Berlijn. Beroemd geworden om zijn voortreffelijke muzikanten, Sommige waren Joden. Maar ja, dat zijn opeens Untermenschen, hè. En Untermenschen kunnen geen muziek maken. De Joden zijn inmiddels uit het orkest verdwenen. Daarom is het voor mij een raadsel waarom jij van Hinsler les krijgt. Maar wat gaat mij het ook aan? Veel succes!' De man maakt geen aanstalten om terug te gaan. Wolf steekt de straat over, vlak voor de grote deuren van het concertgebouw kijkt hij over zijn schouder. De man staat nog steeds te kijken.

De nazipartij heeft iets te vieren, dat laat ze weten ook. Een grote partijbijeenkomst en optocht wordt aangekondigd op enorme plakaten. Die hangen overal, op bomen, ramen, aanplakborden en zelfs op de ramen van Joodse winkeliers. Weghalen is niet verstandig. Wolf staat voor een etalageruit van een Joodse juwelier. Hij bekijkt de poster en ziet dat de parade vanmiddag op Alexanderplatz zal worden afgesloten met een groot feest. Wolf wil dat alles wel eens meemaken. Zulke bijeenkomsten zijn indrukwekkend, heeft hij gehoord. Even overweegt hij wat hij zal doen. Dan besluit hij koers te zetten naar Alexanderplatz, hij heeft toch niets te doen. Wolf loopt in de richting van het grote plein waar de optocht zal eindigen. Het is druk, stoere bruinhemden

7. De tijd van koningin Wilhelmina-Interbellum

zorgen dat alles ordelijk verloopt. Wolf nadert het plein en ziet dat het een drukte van belang is. Grote dranghekken houden het publiek op eerbiedige afstand. Met zijn ellebogen baant Wolf zich een weg naar voren. Net voordat de ceremonie begint, staat hij vooraan. In de verte hoort hij het muziekkorps al aankomen.

Daar komen ze, eerst de muzikanten, dan de Hitlerjugend. Achter de Hitlerjugend loopt de SA in hun bruine hemden. Zelfs de SS is van de partij. Keurig in het gelid, als een goed getraind leger, marcheren ze naar het podium. Het muziekkorps speelt *Deutschland über alles* en nog andere nazi-liederen. De muzikanten spelen goed en de melodieën liggen lekker in het gehoor, De jongens van de Hitlerjugend zingen zuiver en enthousiast. Hun leider zwaait driftig met zijn dirigeerstok. De stoet stopt en de deelnemers blijven op hun plaats staan trappelen, totdat hun aanvoerder 'op de plaats rust' aangeeft. Keurig in het gelid staan ze opgesteld. Vlaggen en vaandels worden in een mooie rechte lijn omhoog gehouden. Onvoorstelbaar, hoeveel jongens en mannen zich lenen voor het persoonlijke leger van Hitler: Hitlerjugend, SA en SS, Wolf ziet honderden rijen uniformen, lijnrecht achter en naast elkaar. Alle deelnemers hebben een hakenkruisband om hun arm. Inderdaad indrukwekkend, die optocht, die muziek, die liederen en de discipline waarmee alles verloopt.

Opeens wordt het stil. Iemand loopt het podium op en gaat achter het spreekgestoelte staan. Wolf knijpt zijn ogen tot spleetjes om te kunnen zien wie daar staat, het is te ver weg. Als de man begint te spreken, herkent Wolf zijn stem onmiddellijk: Joseph Goebbels, Hitlers minister van Volksvoorlichting en propaganda. Die stem heeft hij vaker dan hem lief is op de radio gehoord. Goebbels begint zijn redevoering, De man heeft een aangename manier van spreken, alleen wát hij zegt is minder fraai. Hij gaat tekeer tegen alle vijanden van de staat, zoals communisten, zigeuners en Joden. En weer zijn het vooral de Joden die het moeten ontgelden. Nieuwe maatregelen om dit 'gevaar' aan te pakken worden afgekondigd. '...daarom zien wij ons genooddaakt hardere maatregelen te treffen tegen deze Untermenschen, die volk en staat dreigen te vernietigen...' schalt Goebbels' stem.

Nog meer maatregelen? Wolf schrikt, Wat nu weer? Terwijl Goebbels zijn gehoor opzweept, laat Wolf zijn blik over de onbeweeglijke Hitlerjugend dwalen. Opeens stolt het bloed in zijn aderen, daar staat Hans! Zijn vriend...?! 'Sieg Heil, Heil Hitler,' brult Goebbels. Wolf wil weg, het wordt hem plotseling te benauwd. Voordat Wolf zich omdraait en wegvlucht, ziet hij nog net dat Hans zijn rug recht, enthousiast zijn arm omhoog rukt en samen met alle anderen schreeuwt: 'Sieg Heil, Heil Hitler!'

Bron

Riny van der Mark, *Brand in Berlijn*, Houten: Den Hertog 2004, pag. 5-9, 32-34.

Gespreksvragen

1. Welke karikatuur wordt er van een Jood gegeven. Klopt dit met de werkelijkheid?
2. Wat is een Übermensch?
3. Zal Hans Wolfs vriend zijn/blijven? Waarom wel/niet?
4. Welke afkomst heeft de Heere Jezus?
  - *Mattheus 1, Lukas 2 en 3 Van Joodse afkomst*
5. Waar komt de Jodenhaat vandaan, denk je?

Leestekst Keizer Wilhelm II vlucht naar Nederland

Om vijf uur in de ochtend heeft de keizerlijke trein zich in beweging gezet richting Nederland.

Maar hoe zal het gaan bij het station van Lüttich? Dat is immers bezet door opstandige soldaten en arbeiders! Is het niet beter dat de keizer het laatste stuk tot aan de grens per auto aflegt? Zo gezegd, zo gedaan...

Door het duister van de nacht rijden twee auto's. De motoren ronken. Op de voorbank van de achterste auto, waarin ook keizer Wilhelm plaats heeft genomen, zit adjudant Sigurd von Ilseman. Een geladen en ontgrendelde karabijn ligt op zijn knieën.

Na een lange rit, waarbij beide auto's ongehinderd enkele controleposten passeren, doemt in het grijze ochtendlicht een afrastering van ijzerdraad op. De grens!

Spannende ogenblikken breken aan. Grenssoldaten bekijken de auto's aan alle kanten. Het zijn gelukkig geen muiters. Maar toch, wat zullen ze doen als ze merken dat de keizer in één van de auto's zit?

Uit de voorste wagen stappen twee adjudanten. Op dringende toon spreken ze de soldaten toe.

'Generaal Von Frankenberg reist met enkele officieren voor een gewichtige aangelegenheid naar Holland!'

De soldaten bukken, kijken naar binnen... Als ze generaal Von Frankenberg op de achterbank zien, springen ze in de houding. 'Herr General!'

De slagboom gaat omhoog. 'Fahren Sie weiter!' Aan de tweede auto schenkt niemand aandacht.

Even later is de keizer op neutrale grond.

De zon gaat op boven het heuvelachtige landschap, dat tijdens de verschrikkelijke oorlog gespaard is gebleven. Dichtbij luiden kerkklokken. Het is zondagmorgen... Von Ilseman luistert ontroerd. 'Hooft u, dat zijn nu werkelijk vredesklokken, zegt hij tegen Hirschfeld, zijn mede-adjudant.

Rond acht uur arriveren enkele militairen en een diplomaat. De laatste is al op de hoogte van de komst van de keizer. Hij stelt voor op de komst van de keizerlijke trein te wachten en daarna naar Eijsden te vertrekken. Tijdens het wachten verdwijnt het vredige gevoel van Sigurd von Ilseman als sneeuw voor de zon...

'In de tussentijd liep de keizer met de Hollandse majoor en ons op en neer op het perron. Van alle kanten kwamen mensen aangelopen en alsmaar weer hoorde men de kreet Ah, kamerad kaputt!' of Vive la France!' We zagen dreigende vuisten en andere weezinwekkende gebaren. We hoorden gesis en scherp gefluit. Ik had te doen met de arme keizer. Hij liep echter rustig op en neer, alsof hij niets zag of hoorde. Fotografen kwamen foto's nemen. Het was een opluchting toen de trein binnenliep, waardoor de keizer verdere vernederingen bespaard bleven.

In de restauratiewagen gebruikten we een klein ontbijt, maar de gordijnen moesten naar beneden blijven omdat de fabrieksarbeiders - meest Belgen - doorgingen met hun scheldpartijen. Er waren momenten dat we dachten dat de arbeiders met stenen zouden gaan gooien. Pas toen in de loop van de ochtend soldaten en politiemannen op fietsen aankwamen, het station afzetten en de orde herstelden, hielden de beledigingen op.'

Zal Nederland de keizer opnemen?

Koningin Wilhelmina stuurt een bericht dat ze diep geroerd is door het lot van de ongelukkige keizer, maar dat ze eerst zal moeten overleggen met de ministerraad. Het wachten duurt tot laat in de avond. Pas kort voor middernacht komen drie heren,

7. De tijd van koningin Wilhelmina-Interbellum

waaronder de Duitse gezant, vertellen dat de ministerraad eenstemmig besloten heeft de keizer asiel te verlenen...

'De elfde november 1918. Een dag vol smaad en schande. Na het eerste ontbijt liep ik met Gersdorff wat in en uit de trein. Een levendige drukte heerste op het station. Soldaten kregen uit de veldkeuken hun ochtendkoffie. Om twintig over negen in de ochtend zette de trein zich in beweging. Via Maastricht, Roermond, Venlo, Nijmegen en Arnhem reden we naar station Maarn. Het hele land wist van deze reis van de Duitse keizer. In alle steden, dorpen en zelfs langs vrije spoortrajecten stonden de mensen bij duizenden. Overal, tot Arnhem, was er gejoel en gefluit, dreigen met vuisten, gebaren van de keel afsnijden. Het was ronduit walgelijk. Waarom kon men de keizer dit niet besparen?

Om drie uur twintig liep de trein het station Maarn binnen. De straten in de buurt van het station stonden vol auto's, fietsen en karren, dicht op elkaar, en daartussen drongen honderden mensen.

Gelukkig dat het regende, anders waren het er nog meer geweest.'

Bron

Leerlingenboek *Er is Geschied*, deel 3.

Achtergrond- Informatie *NA DE OORLOG*

1. De Volkenbond

Een van de aspecten van de vredesregelingen van Versailles betrof de oprichting van de Volkenbond. Het idee voor een organisatie tussen de staten die zou moeten toezien op de internationale verhoudingen om grote conflicten te kunnen voorkomen of te beheersen, stamde al uit de negentiende eeuw. Nog nooit had echter iemand zich er erg voor ingespannen. Maar nu wierp president Wilson van de Verenigde Staten, het enige staatshoofd dat in Parijs aan de onderhandelingen deelnam, zich op als de verdediger van dit idee. Engeland en Frankrijk hadden hun twijfels aan het nut van een dergelijke instelling, maar zolang Wilson hen niet al te zeer voor de voeten liep bij het uitoefenen van hun machtspolitiek, wilden zij hem wel terwille zijn. De Volkenbond kwam tenslotte tot stand. Het was echter een lichaam zonder veel macht. In de eerste plaats omdat de procedures buitengewoon omslachtig waren. Ten tweede omdat de verliezers van de oorlog en de Sovjetunie geen lid mochten worden, totdat zij bewezen hadden zich in het internationale verkeer fatsoenlijk te kunnen gedragen. Ten derde omdat de Verenigde Staten zelf er na lang beraad de voorkeur aan gaven geen lid te worden. Zij waren bevreesd via de Volkenbond zich opnieuw in het Europese wespennest te moeten steken.

2. De vergissing van Troelstra

Bij de voorman van de SDAP, Pieter Jelle Troelstra, was de overtuiging ontstaan dat een revolutie in Duitsland onvermijdelijk een revolutie in Nederland ten gevolge zou hebben. Hij meende degene te zijn die de komende revolutie moest leiden. Misschien wilde hij deze revolutie niet in het leven roepen, maar lezing van zijn toespraken wekt een andere indruk. Een aantal leidende figuren in de SDAP wilde in ieder geval geen revolutie, hoewel ook anderen in te partij revolutionaire taal bezigden. Troelstra liet zich aanvankelijk overhalen zijn toon te matigen, maar sloeg kort daarop opnieuw een revolutionaire toon aan. Het is opmerkelijk hoe onevenwichtig hij zich gedroeg.

Enkele dagen na Troelstra's aanval op de regering (*Dan moet zij zelf heengaan!*) brak inderdaad een revolutie in Duitsland uit, die snel in omvang toenam. Het socialistische dagblad *Het Volk* van 9 november 1918 bevatte een hoofdartikel 'Europa kraakt', waarin de verwachting werd uitgesproken dat deze Duitse revolutie zou overgaan in een Europese revolutie. Tijdens een openbare vergadering te Rotterdam zei Troelstra onder meer: *Wij komen hier om te spreken op het ogenblik, dat de arbeidersklasse ons de macht in handen zal geven. Volgens hem was het geduld van de soldaten ten einde: Zij (die) de wapens nog dragen (hebben reeds) de gehoorzaamheid opgezegd aan de heersende klasse. Verzuimt het ogenblik niet, grijpt de macht, die u in de schoot geworden wordt!*

Dit alles berustte eigenlijk op heel weinig of niets. In Nederland was geen leger, dat de gehoorzaamheid had opgezegd. Het volk toonde evenmin enige neiging daartoe. Het was een revolutionaire droom van Troelstra. De SDAP gaat revolutie maken, zo dacht men in den lande, na het lezen van de verslagen in de pers. In de Tweede Kamer hield Troelstra kort daarop een rede met dezelfde strekking: *Het is te laat, mijne Heeren, de politiek hebt gij niet meer tot uw dienst.* Over het leger had hij zich in die rede even tevoren in dezelfde geest geuit. Dat leger zou niet tegen de arbeidende klasse optreden, omdat het zelf uit arbeiders bestond.

In de partijvergadering vond Troelstra echter geen steun. Daar wist men wel beter hoe de toestand was. In de Tweede Kamer moest Troelstra daarom overstag gaan: *De heeren (leden van de Tweede Kamer) hebben zich een paar dagen opgewonden over voorstellingen, die volstrekt niet beantwoordden aan hetgeen in deze Kamer door mij uitdrukkelijk is gezegd.* Maar afgezien van wat Troelstra in de Kamer zei, wat hij daarbuiten had gezegd was niet mis te verstaan, zoals al uit de enkele aanhalingen uit zijn redevoeringen blijkt. Het einde was, dat Troelstra niet alleen zijn revolutionaire droom opgaf, maar ook lichamelijk ineensloot. Het deed zijn gezag geen goed. Een nationale manifestatie in Den Haag rondom het Koninklijk Huis, waar duizenden toestroomden, toonde opnieuw aan hoezeer Troelstra zich had vergist.

DE CRISISJAREN (1929-1940)

1. De aandelen crash op Wallstreet

Op de beurs in Wallstreet, New York, de grootste effectenbeurs ter wereld, vertoonden zich de eerste verschijnselen, die de komst van een crisis aankondigden. De koersen van de aandelen begonnen in enkele dagen scherp te dalen. Enkele dagen later stortte de koers van de belangrijkste aandelen volkomen ineen, zodat ze soms verkocht werden voor enkele procenten van de vroegere koers. Miljoenen handelden in die periode van economische opgang in aandelen, in de verwachting dat de koersen zouden blijven stijgen. Dat betekende meestal: geld lenen bij de banken, aandelen kopen, wachten tot ze in waarde stegen, verkopen, de lening aan de bank terugbetalen en opnieuw lenen. De aandelenkoersen stegen tot onrealistische hoogten. Economen waarschuwden tevergeefs tegen de windhandel.

Toen plotseling de aandelen op 29 oktober 1929 diep daalden, konden miljoenen mensen hun schulden aan de banken niet terug betalen. Velen gingen daardoor failliet, maar ook tal van banken, omdat zij het uitgeleende geld niet meer terug zagen.

De enorme val van de aandelenkoers betekende ook dat er met de grote en kleine industrieën iets mis was. Aandelen worden namelijk uitgegeven door industrieën en ondernemingen. Wie een aandeel koopt, verschaft eigenlijk geld aan een onderneming, in de hoop winst te maken. Het in waarde dalen van aandelen betekent dat de beurs geen vertrouwen meer heeft in de bedrijven die de aandelen hebben

7. De tijd van koningin Wilhelmina-Interbellum

uitgegeven. Zo komen we bij de eigenlijke achtergrond: de economie stortte in. Veel landen hadden na afloop van de Eerste Wereldoorlog een grote schuld aan de Verenigde Staten. Ze waren echter niet in staat die schulden te voldoen, temeer omdat ook de Duitse herstelbetalingen uitbleven. Europa bleef arm. De Verenigde Staten bouwden echter een enorme industrie op die voor een belangrijk deel gericht was op de uitvoer van goederen naar het verarmde Europa. Het gevolg was een snel teruglopende afzet, waardoor weer grote overschotten ontstonden. Toeleverende bedrijven raakten eveneens in de problemen. Het aantal faillissementen liep snel op. Toen dit tot de Amerikanen begon door te dringen, begonnen zij zich snel van hun aandelen te ontdoen. Veel banken raakten in moeilijkheden en vroegen hun uitstaande kredieten bij bedrijven op. Dit was de nekslag voor veel tot dusver nog gezonde bedrijven.

Ook Europese banken hadden hun geld belegd in Amerikaanse ondernemingen. Ze werden meegesleept in de malaise en er ontstond een internationale bankcrisis.

En daarmee was de cirkel nog niet rond: de Verenigde Staten van Amerika vormden een afzetgebied voor Europa. Toen de Amerikaanse 'markt' ineenstortte, raakten Europese industrieën een groot afzetgebied kwijt. De wereld was toen al onderling zo verweven en verbonden in economisch opzicht, dat een crisis in de belangrijkste landen kon uitgroeien tot een wereldcrisis, waarin alle landen werden meegesleept.

Het jaar 1929 was de eerste keer in de geschiedenis dat de 'internationalisering' van de economie duidelijk werd. De economen braken zich er het hoofd over hoe een dergelijke wereldcrisis bestreden kon worden. Al spoedig werd een ding duidelijk: belemmering van de invoer van buitenlandse waar door beschermende maatregelen, zoals hogere invoerrechten, deed de crisis nog sneller om zich heen grijpen. En juist aan beschermende maatregelen was toen geen gebrek.

Het was een moeilijke tijd: werkeloosheid, die maar toenam, lagere lonen voor hen die nog aan het werk bleven en een verlaging van de levensstandaard van allen.

2. Maatregelen tegen de crisis

In de crisis van de dertiger jaren werd Nederland relatief sterker getroffen dan andere landen. De Nederlandse economie was voor een groot deel afhankelijk van de export van landbouwproducten. Daarvan waren de prijsdalingen nu juist zeer sterk. Ook was de machinerie van belangrijke industrieën nog niet aan vervanging toe. Daardoor kwam het niet tot vervanginvesteringen die bijvoorbeeld in Engeland de industrie een nieuwe impuls gaven. Het werd een grauwe troosteloze periode: faillissementen van ondernemingen, gevolgd door massaontslagen. Daarna begon voor de werklozen de gang naar de 'steun'. De overheid trof maatregelen, waardoor aan de werklozen financiële bijstand werd verleend, wat in de volksmond 'steun' heette. Lange rijen mensen stonden voor de stempelokalen op vaste tijden van de dag: daar werd hun kaart afgestempeld om te voorkomen, dat ze clandestien karweitjes verrichtten voor bijverdiensje. De steun was laag, maar we kunnen ons vanuit de tijd waarin we nu leven niet meer voorstellen hoe laag ook de prijzen waren.

Veel Nederlanders zagen in dr. Hendrikus Colijn (1869-1944) de sterke man die redding zou brengen in crisistijd. Tussen 1933 en 1939 was hij maar liefst vier maal minister-president. Eerder was hij het al in 1925-1926. Hij legde zich toe op een traditioneel beleid van bezuiniging, prijsverlaging en belastingverhoging. In 1925 was deze politiek succesvol: in dat jaar was de gouden standaard van de gulden heringevoerd. Dezelfde strategie volgde Colijn in de crisisjaren. Het was echter roeien tegen de stroom in. De inkomsten uit arbeid en vermogen daalden haast even hard als de belastingen stegen, want de achteruitgang was algemeen. Dan werd maar weer bezuinigd op onderwijs,

leger en vloot. Maar het gevolg daarvan was dat de koopkracht van delen van de bevolking weer daalde. Het vasthouden aan de gouden standaard (de gave-gulden-politiek) versterkte de negatieve ontwikkelingen doordat Nederland ten opzichte van het buitenland veel te duur werd. Pas in 1936 besloot het ministerie-Colijn de gulden te devalueren. Daar merkte de gewone man weinig van: de massale werkloosheid bleef voortduren tot in de bezettingstijd. Tussen 1932 en 1938 waren er gedurende de wintermaanden ongeveer een half miljoen werklozen, waarvan Amsterdam er alleen al 50.000 kende. De malaise trof niet alleen de gewone man: zelfs veel academici konden na hun afstuderen geen baan vinden.

3. Het Jordaan oproer

De werklozensteun, voor de helft betaald door de centrale overheid en voor de andere helft door de gemeenten, drukte steeds zwaarder op de openbare geldmiddelen. Het was daarom haast onvermijdelijk dat de steun werd verlaagd. Dat leidde vooral in Amsterdam tot protest. Vanaf begin 1931 braken er steeds vaker vechtpartijen uit tussen steuntrekkers enerzijds en controleurs en politie anderzijds. De burgemeester van Amsterdam hield rekening met onlusten en liet permanent drie vrachtwagens gereed houden om gewapende militairen snel ter plaatse te kunnen brengen als dat nodig zou zijn. De politie werd geoefend in het gebruik van traangasgranaten en van wapenstokken.

Op 3 juli 1934 werden voor het eerst de verlaagde uitkeringen betaald aan werkloze havenarbeiders. Op woensdag 4 juli riep De Tribune op tot massale protesten tegen de 'steunroof'. Inderdaad waren er protesterende spreekkoren te horen en kwam het tot relletjes, waarbij met stenen en dakpannen werd gegooid. De politie trad op en 's nachts rond twaalf was het weer tamelijk rustig. Aan de Rozengracht hield echter het Werklozen Strijd Comité een vergadering *met 400 mensen binnen en minstens zoveel buiten op straat*. De gemoederen raakten verhit *toen een vrouw op het podium sprong en krijste dat zij thans 7 gulden per week minder steun ontving. Na de vergadering, die om 11 uur afliep, trokken groepen de Jordaan in, waar het al snel tot gevechten met de politie kwam. Straatlantaarns werden kapot gegooid, de bestrating opgebroken, maar rond twee uur was het weer rustig geworden.*

Donderdag 5 juli was het onrustig in Amsterdam, vooral bij de stempelkantoren. In de avond ontwikkelden de gevechten met de politie zich tot complete veldslagen. Auto's werden gekanteld en in brand gestoken en winkels werden geplunderd. In de noordelijke Jordaan, een stadswijk van ongeveer 50.000 inwoners, durfde zich geen politiemann meer te vertonen. Alle straten waren opgebroken en overal was de straatverlichting vernield. Het oproer verspreidde zich over andere arbeiderswijken: in Amsterdam-Noord verschenen de eerste barricaden. Tegen middernacht zette burgemeester De Vlugt militairen in. Op vrijdag werd het voltallige politiecurs behalve met soldaten ook nog met 300 marechaussees versterkt. Het materieel werd aangevuld met pantserauto's, vrachtwagens, mortieren en zoeklichten. De gevechten werden harder. Vooral 's avonds werd in bijna alle arbeiderswijken verbitterd gevochten. Ambulances reden af en aan.

Op zaterdag 7 juli werd het tegenoffensief ingezet. Eerst werden de persen van *De Tribune* verzegeld wegens opruiing. Op het stadhuis overlegde de burgemeester met minister-president Colijn en minister van defensie Deckers. Om kwart over twee gaf het hoofdbureau van politie het volgende bevel: *Iedere baldadigheid moet terstond met de meeste kracht, desnoods door vuurwapens worden onderdrukt. Het gezag heeft de onafwijzbare plicht het verzet met de meeste kracht tot iederen prijs neer te*

7. De tijd van koningin Wilhelmina-Interbellum

slaan. Binnen enkele uren werd het verzet in de Jordaan gebroken. In de andere buurten nam het langzaam af en smeulde het nog wat na.

In totaal waren naast de politie 1083 man van de militaire bijstand ingezet, 100 man van de burgerwacht, 100 man van de politietroepen en een detachement van de mariniers van 40 man. Alleen al door de politie waren ruim 3000 schoten afgevuurd. In totaal waren er vijf doden en talloze gewonden, waarvan er later nog één zou overlijden. Dinsdag 10 juli werden de eerste arrestanten al veroordeeld tot zes maanden. Geleidelijk trokken de versterkingen weg en zaterdag 14 juli kon de politie het weer alleen af.

4. Het ontstaan van de NSB

In 1931 richtte A.A. Mussert, hoofdingenieur bij de Provinciale Waterstaat, de NSB op, de Nederlandse Nationaal Socialistische Beweging. Aanvankelijk was deze beweging geïnspireerd door het Italiaanse fascisme van Mussolini, waar velen in Nederland met sympathie naar keken. Al spoedig richtte de NSB zich echter meer op het Duitse nationaalsocialisme door de organisatievorm van de NSDAP over te nemen. Mussert liet zich 'Leider' noemen. De WA (Weer-afdeling) en de Jeugdstorm werden opgericht, kopieën van respectievelijk de SA (Sturm-Abteilung) en de Hitlerjugend. In 1932 stond er in haar partijprogramma echter nog dat de NSB beoogde een nieuwe nationale beweging te zijn en dat een vergelijking met het fascisme niet opging, omdat dit een typisch Italiaanse beweging was. Wat de NSDAP betreft, daarvan verschilde zij door het ontbreken van het antisemitisme, dat zo kenmerkend was voor de Duitse partij, maar dat aan de NSB geheel vreemd was. Dat zou overigens spoedig veranderen!

Zolang Mussert een nationale beweging voor ogen stond, die in de eerste plaats rekening wilde houden met de Nederlandse belangen, voelden vele door de crisis gedupeerde boeren en kleine middenstanders zich tot de NSB aangetrokken. Toen de NSB in 1935 voor het eerst meedeed aan de verkiezingen, haalde zij maar liefst 8 % van de stemmen. Nu waren dit wel verkiezingen voor de Provinciale Staten, dus de Tweede kamer bereikte de NSB niet. Wel kregen vier NSB'ers een plaats in de Eerste Kamer, die toentertijd slechts 50 leden telde. Het aantal leden steeg van 1000 in 1933 tot ruim 50.000 in 1935. De oplage van *Volk en Vaderland* bedroeg zelfs 80.000. De NSB presenteerde zich als een nationale beweging en niet meer als partij. Het partijstelsel was immers totaal verouderd in haar ogen. Zo propageerde zij *bevrijding uit het knechtschap der partijen*. Later gaf de oriëntatie op de Duitse NSDAP haar steeds meer een on-Nederlands karakter. Kreten als *Mussert of Moskou* en *Rondom Mussert zijn wij in gevecht*, gevoegd bij het op de vuist gaan met politieke tegenstanders door de W.A. maakten de NSB gehaat. In 1937 leed de beweging een dramatische verkiezingsnederlaag, waarbij het aantal stemmen op de NSB werd gehalveerd. Deze mislukking is ongetwijfeld aanleiding geweest voor verdere radicalisering van de NSB.

5. Twintigste-eeuwse kunst

Rond 1900 werden kunstenaars zich bewust van het feit dat zij er met het zo getrouw mogelijk benaderen van de realiteit er niet waren, omdat het imiteren van het bestaande op zich een overbodige zaak is en bovendien omdat er inmiddels technische middelen bestonden waarmee die realiteit zonder moeite en heel precies kon worden vastgelegd. De kunst heeft immers niet de taak de dingen zo natuurgetrouw mogelijk af te beelden, maar veel meer om aan de toeschouwer een idee of gedachte mee te delen. Uiteraard ging men niet iedere natuurgetrouwheid als leeg of minderwaardig beschouwen. Natuurlijk kon deze ook de draagster zijn van een idee. Dat was immers bij de grote meesters van het verleden het geval geweest, maar bij hen was die

weergave van de realiteit middel en geen doel. De benadering van de werkelijkheid was rond 1900 echter nogal academisch geworden en had daardoor tot verstarring geleid. Kunst ontstaat immers vanuit de aandrift van de geest en daarbij is de handvaardigheid slechts een uitingsmiddel. De moderne kunstenaar wilde zijn publiek op een andere manier deelgenoot maken van zijn idee. Hij maakte zich los van de waarneembare realiteit, zoals zijn oog die opvangt. Hij wilde met een andere realiteit werken: een idee bekleed met en voor de ander verstaanbaar gemaakt door middel van vormen, lijnen en kleuren. Die kunnen zich samenvoegen tot herkenbare vormen, maar noodzakelijk is dat niet. De vorm was niet langer primair.

Een duidelijke beschrijving van bovenstaand proces geeft Pieter Cornelis (Piet) Mondriaan (1872-1944) van zijn overgang van naturalistisch naar abstract werk: *De zucht om het groote te beelden, voerde tot het zoeken naar de grootste spanning: die van het rechte; zoo moest alle gebogenheid zich oplossen in het rechte, er kón geen plaats blijven voor het gebogene. (...) Consequent abstraheeren leidde tot het uitsluiten van het zichtbaar-concrete in mijn beelding. Als U zich indenkt dat ik, een boom beeldende, daarin steeds meer het gebogene abstraheerde, zult u moeten erkennen dat er al heel weinig van een 'boom' overbleef (...) Abstraheeren alleen is niet voldoende om het natuurlijk op te heffen in de beelding, ook een andere dan de natuurlijke plaatsing van lijn en kleur is daartoe noodzakelijk.*

Voordat Mondriaan kwam tot het aanwenden van uitsluitend rechte lijnen en kleurvlakken, had hij al een proces doorlopen. Begonnen als naturalistisch schilder kwam hij tot het inzicht dat de natuurgetrouwe schilderkunst geen toekomst meer had. In 1911 kwam hij in Parijs onder de invloed van het kubisme van Picasso. In zijn 'Bloeiende Appelboom' ontwikkelde hij een los patroon van gelijksoortige vormen waarin de omtrekken van de eigenlijk boom nauwelijks meer zijn te herkennen. Door de wisselwerking van vorm en achtergrond door middel van gelijksoortige formele lijnen wordt op abstracte wijze een boom weergegeven die zich in de ruimte vertakt. In 1913 worden de lijnen in zijn werk recht: in Mondriaans idee van evenwicht tussen vorm en innerlijke structuur hoorden gebogen lijnen niet meer thuis in een rechthoekig beeldvlak.

6. De Stijl

In de ontwikkeling van de architectuur was het optreden van De Stijl van groot belang. De groep werd in 1917 opgericht en zette zich in voor een radicale vereenvoudiging en abstractie. Dat streven vormde een groot contrast met de sierlijke lijnen van de Amsterdamse school en riep dan ook veel tegenstand op. In 1925 werd De Stijl zelfs uitgesloten van deelname aan de Parijse Wereldtentoonstelling. Door contacten met beroemde buitenlandse architecten als Walter Gropius en Le Corbusier kreeg de groep toch internationale bekendheid. Belangrijke gebouwen van De Stijl zijn de Julianahal van de Utrechtse Jaarbeurs uit 1956 van G.Th. Rietveld en het stadhuis van Hilversum uit 1928 door Willem Dudok. Een mooi voorbeeld van abstracte vormgeving, los van de Stijlgroep, is het Haagse Gemeentemuseum uit 1935 door Berlage.

Antwoorden Verwerking

Basis

- a. Troelstra wilde een revolutie: afschaffen van koningshuis en regering. Veel socialisten (de achterban van Troelstra) wilden dat niet. En de rest van de bevolking ook niet.
  - In God.

7. De tijd van koningin Wilhelmina-Interbellum

- c. Ze huldigden en eerden koningin Wilhelmina op het Malieveld.
  - d. Dat koningin Wilhelmina het volk zou voorgaan in een terugkeer tot God en Zijn Woord.
  - e. Het is nodig dat ook ons Oranjestad weer gaat luisteren naar God en Zijn Woord. En dat zij daarin een voorbeeld zijn voor het Nederlandse volk.
- 2.
- a. grote werkloosheid – armoede – bedrijven sluiten – opkomst NSB – Colijn.
  - b. 4 Heel veel Nederlanders raken hun baan kwijt.
    - 2 Nederland kan geen geld meer verdienen aan Amerika.
    - 1 Het wordt crisis in Amerika.
    - 3 Nederlandse bedrijven moeten sluiten.
  - c. De steun.
  - d. Om ervoor te zorgen dat je niet stiekem ging werken.
  - e. fietsplaatje – sokken – ondergoed
- 3.
- a. 1. Wegen aanleggen.
    - 2. Kanalen graven.
    - 3. Woeste gronden ontginnen.
  - b. Woeste gronden ontginnen.
  - c. Het is nu recreatiegebied met een speeltuin.
- 4.
- a. Nationaal Socialistische Beweging.
  - b. Eigen antwoord.
  - c. Adolf Hitler; de sterke man, de Führer.
  - d. Hij zorgde voor werk voor iedereen en was een sterke leider.
  - e. Koningin Wilhelmina, Prins Bernhard, Prinses Juliana, Prinses Beatrix.
- 5.
- a. 1. De Stijl werd opgericht na de Eerste Wereldoorlog.
    - 2. De Stijl was een groep kunstenaars.
    - 3. De Stijl was ook de naam van een tijdschrift.
  - b. Mondriaan- rood, geel en blauw – primaire kleuren.
  - c. Ze vonden dat deze kleuren en rechte vlakken zorgden voor harmonie.

Extra

- 1.
- a. Iedereen van 18 jaar en ouder mag stemmen voor leden van een volksvertegenwoordiging: de gemeenteraad, Provinciale Staten, Tweede Kamer en Europees Parlement.
  - b. Hij is een krachtig leider, een stuurman, die het land met krachtige arm door de golven en stormen heen leidt.
  - c. Antirevolutionaire Partij (ARP).
  - d. CDA : Christen-Democratisch Appèl.
SGP : Staatkundig Gereformeerde Partij.
CU : ChristenUnie.
VVD : Volkspartij voor Vrijheid en Democratie.
PVDA : Partij van de Arbeid.
D66 : Democraten 66.
- 2.
- a. Gerrit Rietveld.
  - b. De Stijl.
  - c. Rechte lijnen en primaire kleuren.

7. De tijd van koning Wilhelmina-Interbellum

- d. Unesco is het meest bekend om het Werelderfgoedverdrag. Het verdrag heeft als doel om erfgoed dat waardevol is voor de mensheid, beter te kunnen bewaren.
  - e. Eigen antwoord.
  - f. Eigen antwoord.
3. a. De maat (beker) van de zonde is vol. En dan komt God met Zijn oordelen.
b. Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.